

ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ

ΜΕΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΕΒΡΑΪΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ
Η ΚΑΥΣΗ ΤΟΥ ΤΑΛΜΟΥΔ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΟ 1554

Στα μέσα του 16ου αι., κάτω από συνθήκες πολύ κρίσιμες για το μέλλον της εξαιτίας των μεταρρυθμιστικών κηρυγμάτων που έβρισκαν μεγάλη απήχηση στον ευρωπαϊκό χώρο, η Καθολική Εκκλησία κατέβαλλε αγωνιώδεις προσπάθειες να κατοχυρώσει τη θέση της. Η προσαρμογή της ωστόσο στα νέα δεδομένα δεν ήταν εύκολη και απαίτησε πολύ χρόνο μέχρι να οριστικοποιηθεί. Ένα από τα πρώτα μέτρα που έθεσε σε εφαρμογή ήταν η καταδίωξη κάθε ιδέας που μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα. Στο πλαίσιο αυτό συστηματοποίησε τους ελέγχους στο περιεχόμενο των βιβλίων που τυπώνονταν και διακινούνταν στον γεωγραφικό χώρο που επέπτευε¹.

Η καλλιέργεια των εβραϊκών σπουδών που παρατηρείται το ίδιο χρονικό διάστημα, γεγονός που έδινε τη δυνατότητα της κριτικής και φιλολογικής αντιμετώπισης των κειμένων που συσχετίζονταν με τη θρησκευτική ζωή και την εκκλησιαστική οργάνωση, προκάλεσε αμέσως το ενδιαφέρον της Καθολικής Εκκλησίας. Όπως ήταν λοιπόν αναμενόμενο, αγωνίστηκε να περιορίσει με κάθε τρόπο τις δυσμενείς εξελίξεις που προδιαγράφονταν για το ιδεολογικό της εποικοδόμημα². Ιδιαίτερα τη θορύβησε η πλήρης έκδοση του Ταλμούδ, την οποία είχε φέρει σε πέρας γνωστό τυπογραφείο της Βενετίας.

1. Για την πολιτική που ακολούθησε η Καθολική Εκκλησία τον 16ο αι. απέναντι σε ζητήματα που έκρινε ότι αμφισβητούσαν τη θέση της πολύτιμα στοιχεία προσκομίζει το βιβλίο του K. Stow, *Catholic Thought and Papal Jewry Policy 1555-1593*, Νέα Υόρκη 1977.

2. Μια αρκετά σαφή εικόνα για τη στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στους Εβραίους την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης δίνει με άρθρο της η Renata Segre, «Il mondo ebraico nei cardinali della Controriforma», *Italia Judaica: «Gli ebrei in Italia tra Rinascimento ed Età barocca»*, *Atti del II Convegno internazionale (Genova 10-15 giugno 1984)*, Ρώμη 1986, σελ. 119-138.

Η εξέλιξη αυτή υπήρξε σταθμός για τους Εβραίους. Το Ταλμούδ αποτελούσε για αυτούς τη συνέχεια της Παλαιάς Διαθήκης. Ήταν μια εγκυκλοπαίδεια της ιστορίας και των παραδόσεών τους, όπως είχαν διαμορφωθεί από τους ραββίνους στο πέρασμα των αιώνων³. Η ευρεία κυκλοφορία του θα τους επέτρεπε να εντρυφούν συστηματικότερα στο εξής σε ποικίλα ζητήματα που τους αφορούσαν. Το κείμενο είχε θεωρηθεί ήδη από τους προηγούμενους αιώνες, πριν ακόμη λάβει έντυπη μορφή, ότι περιείχε πολλές συκοφαντικές κρίσεις για τον Χριστιανισμό. Γι' αυτό και με διατάγματα ορισμένων παπών είχε απαγορευθεί σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις⁴.

Η εβραϊκή τυπογραφία στη Βενετία

Η έκδοση εβραϊκών βιβλίων στη Βενετία ξεκίνησε από τα τέλη του 15ου αι.⁵. Στην αρχή δειλά, από το μικρό τυπογραφείο του Piove di Sacco, και αργότερα πιο οργανωμένα, από τον Aldo Manuzio il Vecchio (1449-1515). Στα μέσα ήδη του 16ου αι. κατείχε την πρώτη θέση στον ευρωπαϊκό χώρο⁶. Με

3. Η εβραϊκή ονομασία *Talmud* σημαίνει διδασκαλία. Το πρώτο τμήμα του Ταλμούδ συγκροτείται από τη *Μισνά*, τον κώδικα του προφορικού νόμου, ενώ το δεύτερο και μεγαλύτερο τμήμα του ονομάζεται *Γκεμαρά*. Η Γκεμαρά αποσαφηνίζει και συμπληρώνει τη Μισνά. Με τη στενή έννοια της λέξης Ταλμούδ είναι κυρίως η Γκεμαρά. Μια Γκεμαρά αναπτύχθηκε στις Βαβυλωνιακές Ακαδημίες και μια άλλη στην Παλαιστίνη. Αντίστοιχα υπάρχουν δύο είδη Ταλμούδ: α) το βαβυλωνιακό και β) το παλαιστινιακό ή ιεροσολυμιτικό. Περισσότερα για το Ταλμούδ βλ. στα ακόλουθα λήμματα της *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 15, Ιεροσόλυμα ³1974: B. B[ayer], «Talmud», στήλ. 750-755· E. Be[tkovits]/Ed., «Talmud, Babylonian», στήλ. 755-768· L. I. R[abinowitz], «Talmud, Jerusalem», στήλ. 772-779. Το βιβλίο του Abr. Cohen, *Il Talmud*, Μετάφραση Afr. Toaff, Ρώμη-Μπάρι, Editori Laterza, 1999 (ανατύπωση) παραμένει η συστηματικότερη μελέτη για το Ταλμούδ. Για το ελληνικό κοινό που επιθυμεί να εντρυφήσει στο θέμα κυκλοφόρησε πριν λίγα χρόνια το βιβλίο του Εμμ. Λεβινάς, *Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες*. Προλεγόμενα-Μετάφραση-Σημειώσεις Στ. Ζουμπουλάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 1995.

4. Για την καύση του Ταλμούδ στην Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι το σχετικό λήμμα της Y[vonne] Gl[ikson], «Talmud, Burning of», *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 15, Ιεροσόλυμα ³1974, στήλ. 768-771.

5. Γενικά, για την παρουσία των Εβραίων και τις ποικίλες δραστηριότητες που ανέπτυξαν τον 16ο αι. στη Βενετική Επικράτεια, βλ. το άρθρο του P. C. Ioly Zorattini, «Gli Ebrei a Venezia, Padova e Verona», *Storia della cultura veneta*, τόμ. 3/1: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Βιτσέντζα 1980, σελ. 537-576.

6. Για τα εβραϊκά βιβλία που τυπώθηκαν στη Βενετία βλ. H. Brown, *The Venetian Printing Press, 1469-1800. An historical study based upon documents for the most part hitherto unpublished*, Λονδίνο 1891 (ανατύπωση: Άμστερνταμ 1969), σελ. 105-106· D. W. Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy. Being Chapters in the History of the Hebrew*

βάση στοιχεία που έχουν δημοσιεύσει ειδικοί στο θέμα μελετητές προκύπτει ότι από τις χίλιες περίπου εβραϊκές εκδόσεις του 16ου αι. σχεδόν οι μισές είχαν χώρο προέλευσης τη Βενετία⁷.

Στην εκδοτική έκρηξη της πόλης πρωτοστατούσε ο Daniel Bomberg, Χριστιανός από την Αμβέρσα, που ήταν λάτρης του εβραϊκού πολιτισμού⁸. Το τυπογραφείο που ίδρυσε το 1516 γνώρισε αμέσως επιτυχία και σύντομα διέυρυνε τον κύκλο της δραστηριότητάς του⁹. Συχνά είχε να αντιμετωπίσει την αντίδραση της κρατικής εξουσίας, που διατεινόταν ότι το περιεχόμενο των βιβλίων ήταν αντίθετο στις αρχές της καθολικής πίστης. Πάντα ωστόσο ο ευφυής τυπογράφος έβρισκε τρόπους να ξεπερνά τις αντιξοότητες που παρουσιάζονταν¹⁰. Πλαισιωμένος από ικανούς εβραίους συνεργάτες, κυριάρχησε πάνω από τριάντα χρόνια, σε έναν ευαίσθητο χώρο. Όως το 1548 που έκλεισε το τυπογραφείο του, τύπωσε διακόσιους περίπου τίτλους βιβλίων. Ανάμεσα στα βιβλία που εξέδωσε ήταν και το πλήρες κείμενο των δύο Ταλμούδ, του βαβυλωνιακού και του παλαιστινιακού, κατά τη διάρκεια των ετών 1519-1523¹¹.

Το ενδεχόμενο μεγάλου κέρδους από την πώληση εβραϊκών βιβλίων

Printing Press, Φιλαδέλφεια 1909 (ανατύπωση: Λονδίνο 1963), σελ. 146-224· J. Bloch, «Venetian Printers of Hebrew Books», *Bulletin of the New York Public Library* 36 (1932), σελ. 71-92· C. Roth, *History of the Jews in Venice*, Φιλαδέλφεια 1930 (ανατύπωση 1975), σελ. 245-265· Του ίδιου, *The History of the Jews in Italy*, Φιλαδέλφεια 1946, σελ. 225-226. Με βάση και τη νεότερη βιβλιογραφία το άρθρο του Ioly Zorattini, «Gli Ebrei a Venezia, Padova e Verona», σελ. 553-560 (2: L'arte del libro), συνοψίζει επιτυχημένα το θέμα.

7. G. Tamani, «L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627», U. Fortis (επιμ.), *Venezia ebraica*, Ρώμη 1982, σελ. 85-97 (κυρίως σελ. 85-86).

8. Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον Daniel Bomberg (περ. 1483-1553) βλ. στο σχετικό λήμμα του A. Cioni, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τόμ. 11, Ρώμη 1969, σελ. 382-387.

9. Η τυπογραφική δραστηριότητα του Daniel Bomberg εξετάζεται αναλυτικά στο βιβλίο του A. M. Habermann, *Ha-Madpiss Daniel Bomberg u-reshimoth sifre beth defusso* [Ο τυπογράφος Daniel Bomberg και τα βιβλία που εκδόθηκαν από εκείνον], Σάφεντ 1978. Βλ. ακόμη Ioly Zorattini, «Gli Ebrei a Venezia, Padova e Verona», σελ. 555-557.

10. Όπως στην περίπτωση του Οκτωβρίου του 1525, όταν ο Daniel Bomberg πρόσφερε εκατό δουκάτα για την ανανέωση της άδειας έκδοσης εβραϊκών βιβλίων και η Σύγκλητος της Βενετίας προέβαλλε διάφορες αντιρρήσεις. Ύστερα όμως από τρεις ψηφοφορίες η νέα πρότασή του, που προέβλεπε την καταβολή 500 δουκάτων, εισακούστηκε τον Μάρτιο του 1526 (Bloch, «Venetian Printers of Hebrew Books», σελ. 77).

11. Για τις εκδόσεις του Ταλμούδ από το τυπογραφείο του Daniel Bomberg βλ. το άρθρο του A. Rosenthal, «Daniel Bomberg and His Talmud Editions», G. Cozzi (επιμ.), *Gli Ebrei e Venezia secoli XIV-XVII*, Βενετία 1987, σελ. 375-416.

οδήγησε γρήγορα και άλλα πρόσωπα να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Daniel Bomberg¹². Αναφέρονται ενδεικτικά ο Giovanni de Farri και οι αδελφοί του, καθώς επίσης ο Francesco Brucioli, αδελφός του γνωστού Antonio Brucioli. Ακόμη όμως και στενοί συνεργάτες του Daniel Bomberg, όπως οι Εβραίοι Cornelio Adelkind και Meir ben Yaqob Parenzo, προχώρησαν σε μεμονωμένες εκδόσεις. Οι πρωτοβουλίες όλων τους, αν και μικρότερης εμβέλειας, συνάντησαν μεγάλη ανταπόκριση από το αναγνωστικό κοινό¹³.

Όλες αυτές οι κινήσεις προκάλεσαν την έντονη ανησυχία της Βενετίας. Σε μια προσπάθεια ελέγχου τους, η Σύγκλητος επιχείρησε το 1548 να απαγορεύσει στους Εβραίους να συμμετέχουν σε τυπογραφικές δραστηριότητες¹⁴. Τα αποτελέσματα υπήρξαν κατώτερα από τα αναμενόμενα. Με την έκδοση εβραϊκών βιβλίων αντίθετα άρχισαν να απασχολούνται συστηματικά και γνωστοί βενετοί ευγενείς. Ο Marc'Antonio Giustiniani τύπωσε από το 1545 μέχρι το 1553 ογδονταπέντε βιβλία ενώ ο Alvise Bragadin δεκαπέντε βιβλία από το 1550 μέχρι το 1553¹⁵.

Το εβραϊκό ζήτημα στην πόλη είχε λάβει τότε μεγάλες διαστάσεις και αναζητούνταν τρόποι για την αντιμετώπισή του¹⁶. Από το 1516 ήδη είχαν

12. Τις τιμές των εβραϊκών βιβλίων και των κερδών που απέφερε η έκδοσή τους διαπραγματεύεται σε τελευταίο άρθρο η Zhifra Z. Baruchson-Arbib, «The Prices of Hebrew Printed Books in Cinquecento Italy», *La Bibliofilia* 97 (1995), σελ. 149-161. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Στ. Κακλαμάνη για την υπόδειξη του άρθρου.

13. Ioly Zorattini, «Gli Ebrei a Venezia, Padova e Verona», σελ. 557-558.

14. B. Ravid, «The Prohibition Against Jewish Printing and Publishing in Venice and the Difficulties of Leone Modena», I. Twersky (επιμ.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης-Λονδίνο 1979, σελ. 135-153. Το ζήτημα του ελέγχου που προσπάθησε να ασκήσει το Βενετικό Κράτος στα εβραϊκά βιβλία εξετάζουν διεξοδικά σε τελευταίες μελέτες τους ο P. C. Ioly Zorattini, «Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento», *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI*, Ρώμη 1991, σελ. 116-127 και ο M. Jacoviello, «Proteste di editori e librai veneziani contro l'introduzione della censura sulla stampa a Venezia (1543-1555)», *Archivio Storico Italiano* 151 (1993), σελ. 27-56. Στο ίδιο θέμα επανήλθε με άρθρο του πρόσφατα ο P. C. Ioly Zorattini, «Il S. Uffizio di Venezia e il controllo della stampa ebraica nella seconda metà del Cinquecento», U. Rozzo (επιμ.), *La censura libraria nell'Europa del secolo XVI. Convegno Internazionale di Studi Cividale del Friuli 9 / 10 Novembre 1995*, Ούντινε 1997, σελ. 127-146.

15. Ioly Zorattini, «Gli Ebrei a Venezia, Padova e Verona», σελ. 558-559.

16. Για τη στάση του Βενετικού Κράτους απέναντι στους Εβραίους στα μέσα του 16ου αι., βλ. Roth, *History of the Jews in Venice*, σελ. 1-71 και 105-211. Η νεότερη βιβλιογραφία είναι συγκεντρωμένη στο βιβλίο του B. Pullan, *La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500-1620*, τόμ. 2: *Gli Ebrei veneziani e i Monti di Pietà*, Ρώμη, Il Veltro Editrice, 1982, σελ. 563-594 (Giro di vite, 1541-1571).

υποχρεωθεί οι Εβραίοι που ζούσαν στην πόλη να κλειστούν στο Γκέτο¹⁷. Ο αριθμός τους αυξήθηκε κατά πολύ τα χρόνια που ακολούθησαν. Στην προσέλευση αυτού του κοινού, κατά κύριο λόγο, απέβλεπαν οι τυπογράφοι εβραϊκών βιβλίων. Το γενικότερο αντισημιτικό κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από την Καθολική Εκκλησία οδήγησε τελικά τη Σύγκλητο, στις 8 Ιουλίου 1550, στην απόφαση για την απομάκρυνση από την πόλη των *marrani*, των ισπανοεβραίων δηλαδή που είχαν ασπαστεί βίαια τον Χριστιανισμό αλλά εξακολουθούσαν να λατρεύουν κρυφά τη θρησκεία τους. Ελήφθησαν επίσης μέτρα περιορισμού της δραστηριότητας και των υπολοίπων Εβραίων¹⁸.

Η αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας

Οι πρώτες αντιδράσεις της Καθολικής Εκκλησίας για τη μεγάλη διακίνηση των εβραϊκών βιβλίων στη Βενετία άρχισαν να εκδηλώνονται από τα τέλη του 1548. Βρισκόμαστε στην πιο λεπτή φάση των συζητήσεων που διεξάγονταν στη Σύνοδο του Trento. Σχετικές οδηγίες για την καταδίωξη τους δόθηκαν στον αντιπρόσωπό της στη Βενετία Giovanni della Casa. Οι παραστάσεις όμως του παπικού νούντσιου απέτυχαν ύστερα από τη σθεναρή στάση που πήρρησε απέναντι στο θέμα ο Daniel Bomberg. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αντίθεση με τον Daniel Bomberg, όπως σημειωνόταν σε επιστολές του Giovanni della Casa στις 24 Νοεμβρίου 1548 και στις 23 Φεβρουαρίου 1549, με τη ρύθμιση συμφώνησε ο Marc'Antonio Giustiniani¹⁹.

Η πρόσκαιρη αποτυχία της, δεν αποθάρρυνε την Καθολική Εκκλησία, που σύντομα επανήλθε στο ίδιο ζήτημα. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1550 ο καρδινάλιος Girolamo Verallio εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του στον πρεσβευτή της Βενετίας στη Ρώμη Matteo Dandolo για μια έκδοση του Ταλμούδ που τυπωνόταν σε 800 αντίτυπα και είχε κατά το ήμισυ ολοκληρωθεί. Τα βιβλία του Ταλμούδ, όπως υποστήριζε, ήταν *i più pestiferi che si possano trovare contro la religion christiana*. Το κείμενό του κυκλοφορούσε μέχρι τότε σε έξι ή επτά αντίτυπα. Εξαιτίας της σπανιότητάς του δεν υπήρχαν παρά ελάχιστοι Εβραίοι που γνώριζαν τους νόμους τους. Με την ευρεία κυκλοφορία του βιβλίου τώρα θα φρόντιζαν να τους κάνουν γνωστούς στα παιδιά τους από τα

17. B. Ravid, «The Establishment of the 'Ghetto Vecchio' of Venice, 1541», *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, τόμ. 2, Ιεροσόλυμα 1975, σελ. 153-167.

18. D. Kaufmann, «Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550», *Jewish Quarterly Review* 13 (1901), σελ. 521-532.

19. Αναλυτικότερα για το επεισόδιο βλ. L. Campana, «Monsignor Giovanni della Casa e i suoi tempi», *Studi Storici* 17 (1908), σελ. 269-271.

πρώτα χρόνια της ζωής τους. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε ο Verallio, στα τυπογραφεία της Βενετίας τυπώνονταν επίσης και άλλα εβραϊκά βιβλία αντίθετα προς τον Χριστιανισμό. Γι' αυτό παρακαλούσε να καούν αμέσως πριν ακόμη κυκλοφορήσουν. Ο βενετός αξιωματούχος ενημέρωσε στις 16 Δεκεμβρίου 1550 με επιστολή του το Συμβούλιο των Δέκα για όλες αυτές τις απόψεις²⁰. Η έκδοση του βαβυλωνιακού Ταλμούδ για την οποία υπήρξε διαμαρτυρία ολοκληρώθηκε στο μεταξύ και κυκλοφόρησε στις αρχές του 1551 από το τυπογραφείο του Marc' Antonio Giustiniani.

Στις 23 Φεβρουαρίου 1551, το Collegio, στην προσπάθειά του να σχηματίσει σαφή αντίληψη για το περιεχόμενο του Ταλμούδ, ανέθεσε το θέμα στους Esecutori contro la bestemmia²¹. Αυτοί έπρεπε να σχηματίσουν επιτροπή από χριστιανούς εβραϊστές, η οποία θα εξέταζε το κείμενο για τον εντοπισμό των επιλήνιμων αποσπασμάτων, και να υποβάλουν αναλυτική έκθεση²². Το γεγονός όμως ότι στην υπόθεση της έκδοσης του Ταλμούδ εμπλέκονταν επίλεκτα πρόσωπα της βενετικής κοινωνίας είχε ως αποτέλεσμα να παραταθεί η έρευνα μέχρι το καλοκαίρι του 1553.

Η διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ των τυπογραφείων των Giustiniani και Bragadin για δύο εκδόσεις ενός βιβλίου έδωσε και τυπικά την αφορμή, ώστε να επέμβει η Καθολική Εκκλησία. Με διάταγμα που εξέδωσε στις 12 Αυγούστου 1553 ο πάπας Ιούλιος Γ' διέταξε την καύση του Ταλμούδ και των εβραϊκών βιβλίων, επειδή ήταν βλάσφημα. Ένα μήνα αργότερα η Σύνοδος του Sant'Uffizio αποφάσισε να ισχύσει το μέτρο σε ολόκληρη την Ιταλία²³.

Η εφαρμογή του παπικού διατάγματος ξεκίνησε από το Campo de' Fiori της Ρώμης, όπου στις 9 Σεπτεμβρίου κάηκε ένας μεγάλος αριθμός Ταλμούδ, μέσα σε σκηνές απόγνωσης που δημιούργησαν οι Εβραίοι²⁴. Αντίστοιχες

20. Εκτενή αποσπάσματα της επιστολής του Matteo Dandolo δημοσιεύονται στο βιβλίο του P. Paschini, *Venezia e l'Inquisizione Romana da Giulio III a Pio IV*, Πάντοβα, Editrice Antenore, 1959, σελ. 65-66 (Α. Σ. V., *Capi del Consiglio dei Dieci-Lettere di Ambasciatori a Roma*, b. 23, αρ. 159).

21. Για το βενετικό αυτό όργανο που είχε θεσμοθετηθεί το 1537, και ήταν υπεύθυνο μεταξύ άλλων, για τον έλεγχο του περιεχομένου των βιβλίων που εκδίδονταν στην πόλη βλ. R. Derosas, «Moralità e giustizia a Venezia nel '500-'600. Gli Esecutori contro la bestemmia», G. Cozzi (επιμ.), *Stato società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV-XVIII)*, [τόμ. I], Ρώμη 1980, σελ. 431-528.

22. Την απόφαση ψήφισαν είκοσι άτομα, ενώ ένα μόνο υπήρξε αντίθετο (Α. Σ. V., *Collegio-Notatorio*, reg. 27, φ. 138v).

23. Paschini, *Venezia e l'Inquisizione Romana*, σελ. 108.

24. Πολύ αποκαλυπτική για το επεισόδιο είναι η επιστολή που έστειλε την ίδια μέρα ο γνωστός καρδινάλιος Guglielmo Sirleto προς τον καρδινάλιο Marcello Cervini (Paschini, *Venezia e l'Inquisizione Romana*, σελ. 108-109).

σκηνές επαναλήφθηκαν σε πολλές πόλεις της ιταλικής χερσονήσου, όπως στην Μπολόνια, στη Ραβέννα, στη Φερράρα, στη Μάντοβα, στο Ουρμπίνο²⁵, στη Φλωρεντία, στη Βενετία και στην Κρεμόνα²⁶.

Ο διωγμός συμπαρέσυρε και μια σειρά άλλων εβραϊκών βιβλίων, κυρίως θρησκευτικών, που θεωρήθηκαν βλάσφημα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, το επόμενο χρονικό διάστημα να καταστραφούν εκατοντάδες χιλιάδες εβραϊκά βιβλία²⁷.

Η καύση του Ταλμούδ στη Βενετία

Μεταξύ των πρώτων κρατών που έσπευσαν να ευθυγραμμιστούν με το παπικό διάταγμα ήταν η Βενετία²⁸. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι στην

25. Όπως σημείωνε ο Girolamo Muzio σε επιστολή του από το Πέζαρο στις 16 Δεκεμβρίου 1553 προς τον μοναχό Michele Ghislieri, το Ταλμούδ είχε μόλις καεί στο δουκάτο του Ουρμπίνο ενώ στη γειτονική Αγκόνα δεν είχαν ακόμη ξεκινήσει οι σχετικές ενέργειες (Girolamo Muzio, *Lettere catholiche del Mutio Iustinopolitano*, Βενετία, Appresso Gio. Andrea Valvassori, detto Guadagnino, 1571, σελ. 185-186).

26. Για την καύση του Ταλμούδ στην περιοχή της Κρεμόνας βλ. S. Simonsohn, *The Jews in the Duchy of Milan*, τόμ. 2, Ιεροσόλυμα, The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1982, σελ. 1356· P. M. Fumagalli, «Stampa, sequestri e commercio di libri ebraici nel ducato di Milano», *Annali della Biblioteca Statale e Libreria Civica di Cremona* 34 (1983), σελ. 73· L. Balsamo, «Gli Ebrei nell'editoria e nel commercio librario in Italia nel '600 e '700», *Italia Judaica: «Gli ebrei in Italia dalla segregazione alla prima emancipazione»*, *Atti del III Convegno internazionale (Tel Aviv 15-20 giugno 1986)*, Ρώμη 1989, σελ. 50 σημ. 4.

27. Λεπτομέρειες για τη δίωξη που εξαπολύθηκε κατά του Ταλμούδ και άλλων εβραϊκών βιβλίων στα μέσα του 16ου αι. βλ. Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, σελ. 252-276· Roth, *The History of the Jews in Italy*, σελ. 290-293· Abr. Ya'ari, 'Al sreiphat ha- Talmud be- Ytaliah [Για την καύση του Ταλμούδ στην Ιταλία], Τελ Αβίβ 1954· A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, Τορίνο 1963, σελ. 249· K. Stow, «The Burning of the Talmud in 1553, in the Light of Sixteenth Century Catholic Attitudes toward the Talmud», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 34 (1972), σελ. 435-459· Gl[ikson], «Talmud», στήλ. 771.

28. Για την καύση του Ταλμούδ και άλλων εβραϊκών βιβλίων στη Βενετία βλ. W. Popper, *The Censorship of Hebrew Books*, Νέα Υόρκη 1899, σελ. 29-37· C. Castellani, «Documenti circa la persecuzione dei libri ebraici a Venezia», *La Bibliofilia* 7 (1905-1906), σελ. 304-307· S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, τόμ. 14: *Catholic Restoration and Wars of Religion*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο-Φιλαδέλφεια 1969, σελ. 29-31, 127-128, 141-142· P. F. Grendler, *L'Inquisizione Romana e l'editoria a Venezia 1540-1605*, Ρώμη, Il Veltro Editrice, 1983, σελ. 134-139, 176-178 σημ. 74-90 (1553: il rogo del Talmud)· M. Jacoviello, «Proteste di editori e librai veneziani», σελ. 40-44.

περίπτωσή της μεσολάβησε ένα σύντομο διάστημα αναμονής ως τη λήψη της απόφασης για την καταστροφή. Τούτο δεν είχε σχέση με κάποια αντίθεση προς τις εντολές του πάπα, αλλά με την προσπάθεια της Βενετίας να διασφαλίσει κατά τον καλύτερο τρόπο τα συμφέροντα των δύο κυρίως ευγενών τυπογράφων που αντιμετώπιζαν το φάσμα της χρεωκοπίας²⁹.

Η υπόθεση απασχόλησε το Συμβούλιο των Δέκα³⁰. Σε συνεδριάσή του στις 18 Οκτωβρίου, ύστερα από τη γνωμάτευση των *Esecutori contro la bestemmia* ότι το βιβλίο του Ταλμούδ που είχε τυπωθεί στην πόλη ήταν έργο βλάβας, αποφάσισε ομόφωνα να καούν το πρωί της επόμενης μέρας στην πλατεία του Αγίου Μάρκου όλα τα αντίτυπα που είχαν ήδη συγκεντρωθεί. Την ίδια τύχη θα είχαν όλες οι επιτομές και οι συνόψεις από το Ταλμούδ που υπήρχαν. Οι *Esecutori contro la bestemmia* έπρεπε να ψάξουν να βρουν αντίτυπα του Ταλμούδ στο Γκέτο των Εβραίων ή σε οποιοδήποτε άλλο μέρος της πόλης και να τα κάψουν. Οι διοικητές όλων των περιοχών της βενετικής επικράτειας διατάσσονταν να αναζητήσουν στις συναγωγές, στα σπίτια των Εβραίων, στα βιβλιοπωλεία και σε κάθε άλλο μέρος που σύχναζαν Εβραίοι ή Χριστιανοί αντίτυπα του Ταλμούδ και να τα κάψουν στις δημόσιες πλατείες χωρίς καμιά εξαίρεση³¹.

Γρήγορα ωστόσο διαπιστώθηκε ότι μια τέτοια επιχείρηση θα είχε τεράστιο κόστος. Χρειάζόταν να εξευρεθούν κατάλληλα πρόσωπα τα οποία θα έκριναν ποια εβραϊκά βιβλία ήταν προς καύση αλλά και να αντιμετωπιστούν πρακτικά ζητήματα, όπως η μεταφορά των βιβλίων στις δημόσιες πλατείες. Για το λόγο αυτό το Συμβούλιο των Δέκα επανήλθε στο θέμα και με νέα απόφασή του στις 21 Οκτωβρίου ενέκρινε να δοθούν στους *Esecutori contro*

29. Η ανησυχία που υπήρξε φαίνεται από τις επιστολές που έστειλε στις 19 Αυγούστου, στις 26 Αυγούστου, στις 23 Σεπτεμβρίου και στις 14 Οκτωβρίου 1553 ο παπικός νούντσιος στη Βενετία Ludovico Beccadelli προς τον καρδινάλιο Innocenzo Del Monte. Τα σχετικά αποσπάσματα των επιστολών δημοσιεύονται από τον Paschini, *Venezia e l'Inquisizione Romana*, σελ. 109-110. Πλήρης έκδοση των επιστολών γίνεται στη συλλογή του Fr. Gaeta (επιμ.), *Nunziature di Venezia*, τόμ. 6 (2 Gennaio 1552 - 14 Luglio 1554), Ρώμη 1967, σελ. 255-256 αρ. επιστ. 349, 258-260 αρ. επιστ. 351, 267-268 αρ. επιστ. 357 και 274-276 αρ. επιστ. 361.

30. Για το πανίσχυρο την εποχή εκείνη βενετικό σώμα και τη λειτουργία του βλ. G. Cozzi, *Repubblica di Venezia e Stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII*, Torino 1982, σελ. 145-174 (Il Consiglio dei X e l' «autorità suprema» (1530-83)).

31. Την απόφαση ψήφισαν 19, κανένας δεν υπήρξε αντίθετος ή που να ψηφίσει λευκό (A. S. V., *Consiglio dei Dieci-Comuni*, reg. 21 (1553-1554), φ. 58v).

la bestemmia 50 δουκάτα, ώστε να πληρωθούν τα διάφορα έξοδα που θα απαιτούνταν για την εκτέλεση της εντολής³².

Την ίδια μέρα, ελήφθη ομόφωνα η βασική απόφαση που κοινοποιήθηκε τόσο μέσα στην πόλη όσο και σε όλη την επικράτεια³³. Σε αυτήν προσδιορίζόταν ότι οι Χριστιανοί, οι Εβραίοι, οι βιβλιοπώλες, οι καταστηματάρχες και τα εκκλησιαστικά πρόσωπα που κατείχαν ή είχαν δανείσει σε άλλους αντίτυπα του Ταλμούδ και των περιλήψεών του έπρεπε μέσα στο χρονικό διάστημα των οκτώ επόμενων ημερών να τα παρουσιάσουν στους *Esecutori contro la bestemmia*, αν έμεναν στη Βενετία, και στους κατά τόπους διοικητές, αν ζούσαν στην περιφέρεια. Όλα τα βιβλία θα συγκεντρώνονταν στη Βενετία και θα καίγονταν δημόσια στην πλατεία του Αγίου Μάρκου. Μετά τη λήξη της προθεσμίας που καθορίστηκε, όσοι δεν είχαν συμμορφωθεί προς το διάταγμα θα συλλαμβάνονταν και θα εξορίζονταν διά παντός από τη βενετική επικράτεια. Στην περίπτωση που απειθαρχούσαν ξανά και παρέμεναν εντός των ορίων της, είχαν να αντιμετωπίσουν διάφορες άλλες προσωπικές και χρηματικές ποινές. Για όσους κατέδιδαν τέλος ή συνελάμβαναν παραβάτες των παραπάνω εντολών προβλέπονταν μεγάλες χρηματικές αμοιβές. Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόφαση αυτή του Συμβουλίου των Δέκα, για να κυκλοφορήσει ευρύτερα, τυπώθηκε. Με αυτήν τη μορφή πιθανότατα στάλθηκε σε όλες τις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από τον βενετικό έλεγχο³⁴.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν ήταν ραγδαία. Στις 21 Οκτωβρίου, όπως περιέγραφε ο παπικός νούντσιος στη Βενετία Ludovico Beccadelli προς τον καρδινάλιο Innocenzo Del Monte είδε να υψώνεται στην πλατεία του Αγίου Μάρκου μεγάλη φωτιά από τα εβραϊκά βιβλία που καίγονταν δημόσια³⁵.

32. Την απόφαση ψήφισαν 26, δεν υπήρξε κανένας αντίθετος και 2 ψήφισαν λευκό (A. S. V., *Consiglio dei Dieci-Comuni*, reg. 21 (1553-1554), φ. 58v).

33. Την απόφαση ψήφισαν 26, δεν υπήρξε κανένας αντίθετος ή που να ψηφίσει λευκό (A. S. V., *Consiglio dei Dieci-Comuni*, reg. 21 (1553-1554), φ. 58v-59r). Η απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα δημοσιεύτηκε από τους D. Kaufmann, «Die Verbrennung der talmudischen Litteratur in der Republik Venedig», *Jewish Quarterly Review* 13 (1901), σελ. 537-538· Castellani, «Documenti circa la persecuzione dei libri ebraici a Venezia», σελ. 304-305· G. Sforza, «Riflessi della Controriforma nella Repubblica di Venezia», *Archivio Storico Italiano* 93 (1935), μέρος II, σελ. 44-45.

34. Η έκδοση του C. Castellani γίνεται με βάση μονόφυλλο που εντοπίστηκε στον Cod. Marc. Ital. Cl. VII, no 1231 (colloc. 7458), φ. 312. Φωτογραφία του μονοφύλλου δημοσιεύεται στο λήμμα της Giljison, «Talmud», στήλ. 770.

35. Το σχετικό απόσπασμα δημοσιεύεται από τον Paschini, *Venezia e l'Inquisizione Romana*, σελ. 110-111. Πλήρης έκδοση της επιστολής στη συλλογή του Gaeta (επιμ.), *Nunziature di Venezia*, σελ. 277-279 αρ. επιστ. 362.

Σύμφωνα με τις εντολές που είχε δώσει το Συμβούλιο των Δέκα, το ίδιο απεχθές κλίμα κυριάρχησε τους επόμενους μήνες σε όλες τις περιοχές της βενετικής επικράτειας.

Η καύση του Ταλμούδ στον Χάνδακα

Χάρη σε έγγραφα από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, μπορούμε να παρακολουθήσουμε πώς εξελίχτηκε η υπόθεση της καύσης του Ταλμούδ σε μια σημαντική κτήση της Βενετίας στο χώρο της Ανατολής, όπως ήταν η Κρήτη³⁶. Τα έγγραφα δεν είναι άγνωστα στη βιβλιογραφία. Ορισμένα έχουν δημοσιευτεί από τις αρχές του αιώνα στο ιταλικό περιοδικό *La Bibliofilia* χωρίς όμως έκτοτε να απασχολήσουν συστηματικά την έρευνα³⁷.

Με επιστολή που έστειλε στις 25 Οκτωβρίου 1553 ο δόγης της Βενετίας Marco Antonio Trivisano προς τη Διοίκηση της Κρήτης, την οποία συγκροτούσαν ο δούκας Alvise Gritti, ο στρατιωτικός διοικητής Johanne Matheo Bembo και δύο σύμβουλοι³⁸, τους ενημέρωσε για το θέμα που είχε ανακύψει. Σύμφωνα με την απόφαση που είχε λάβει το Συμβούλιο των Δέκα στις 18 Οκτωβρίου, έπρεπε να διεξάγουν έρευνα στις συναγωγές και στα σπίτια των Εβραίων, στα βιβλιοπωλεία και σε κάθε άλλο μέρος του Χάνδακα στο οποίο

36. Για τους Εβραίους της Κρήτης την περίοδο της Βενετοκρατίας βλ. την παλαιά αλλά κλασική μελέτη του J. Starr, «Jewish Life in Crete under the Rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), σελ. 59-114. Από τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. Zvi Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 3, Αθήνα 1968, σελ. 312-367· Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *To Monte di Pietà του Χάνδακα (1613 -μέσα 17ου αιώνα)*. Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αθήνα 1987, σελ. 35-39· Chryssa A. Maltezu, «From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)», *Mediterranean Historical Review* 10/ 1-2 (1995): *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean: Studies in Honour of David Jacoby*, σελ. 189-201.

37. Τα έγγραφα πρωτοδημοσιεύτηκαν ασχολίαστα από τον Castellani, «Documenti circa la persecuzione dei libri ebraici a Venezia», σελ. 305-307. Απλή μνεία τους κάνει στο βιβλίο του ο P. F. Grendler (*L'Inquisizione Romana e l'editoria a Venezia*, σελ. 138 και 177 σημ. 86). Από τους Έλληνες ερευνητές ο μόνος, όσο μπορώ να γνωρίζω, που αναφέρεται στα έγγραφα και δημοσιεύει αποσπάσματα ορισμένων είναι ο Στ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για τη διακίνηση του εντύπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα 15Τ' αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά*, περ. Γ', 26 (1986), σελ. 168-169.

38. Ο Alvise Gritti διετέλεσε δούκας της Κρήτης τα χρόνια 1552-1554 (Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογος των δουκών της Κρήτης (με διορθώσεις και συμπληρώσεις)», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσκα*, τόμ. 2, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1994, σελ. 394).

σύχναζαν Εβραίοι και Χριστιανοί. Όλα τα αντίτυπα ή τα αποσπάσματα από το Ταλμουδ που θα εντόπιζαν όφειλαν να τα κάψουν στην πλατεία. Όπως διευκρινιζόταν, αυτά τα βιβλία *siano bandite di tutto il dominio nostro*. Για λεπτομερέστερες πληροφορίες σχετικά με το θέμα κοινοποιούσε την απόφαση που είχε εκδώσει στις 21 Οκτωβρίου 1553 το Συμβούλιο των Δέκα. Αυτή έπρεπε αμέσως να εκτελεστεί και να ενημερωθούν για τα αποτελέσματα οι *Esecutori contro la bestemmia*³⁹.

Τα έγγραφα παραλήφθηκαν από τις βενετικές αρχές της Κρήτης στις 19 Μαρτίου 1554. Η αντίδραση παρ' όλα αυτά ήταν άμεση. Στις 26 Μαρτίου η απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα τοιχοκολλήθηκε, σύμφωνα με το καθιερωμένο τυπικό, στην κολόνα που βρισκόταν στη μέση της πλατείας του Αγίου Μάρκου ώστε να λάβουν γνώση όλοι οι ενδιαφερόμενοι⁴⁰. Για τα όσα επακολούθησαν μας ενημερώνουν τα σχετικά έγγραφα.

Λίγες μέρες αργότερα, οι Εβραίοι του Χάνδακα, χωρίς να δημιουργήσουν κανένα πρόβλημα, συγκέντρωσαν όλα τα βιβλία που είχαν στην κατοχή τους στην *Judeca* και τα παρέδωσαν στις βενετικές αρχές της πόλης. Καθώς όμως ο αριθμός των βιβλίων ήταν μεγάλος και διαφόρων θεμάτων τους ζητήθηκε να κάνουν έναν πρώτο διαχωρισμό τους κατά ύλη πράγμα που έκαναν με προθυμία. Για να ελεγχθεί το περιεχόμενο των βιβλίων συγκροτήθηκε έπειτα μια επιτροπή από δύο πρώην Εβραίους που είχαν γίνει Χριστιανοί. Ο ένας ονομαζόταν Νικολός Μαρίνος ενώ το όνομα του άλλου προσώπου δεν σημειώνεται. Όπως επισημαίνεται ήταν οι μόνοι Χριστιανοί πρώην Εβραίοι που ζούσαν τότε στην πόλη και γνώριζαν το περιεχόμενο των βιβλίων. Η επιτροπή αφού έλεγξε προσεκτικά τα βιβλία τα χώρισε σε τρεις ομάδες.

Την πρώτη ομάδα απετέλεσαν όσα βιβλία κρίθηκε ότι περιλαμβάνονταν στο διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα. Αυτά, με τη σύμφωνη γνώμη της επιτροπής, κάρηκαν στη μέση της πλατείας του Αγίου Μάρκου του Χάνδακα στις αρχές Μαΐου. Όπως σημειώνεται ήταν: *Quantità de libri chiamati Talmut con li soi comenti et questioni*.

Για ορισμένα βιβλία διατυπώθηκαν επιφυλάξεις, αν θα έπρεπε να καταστραφούν ή όχι. Τα βιβλία αυτά θεωρήθηκε καλύτερο να κρατηθούν και να ενημερωθεί το Συμβούλιο των Δέκα για να αποφασίσει ποια θα ήταν η τύχη τους. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονταν τα εξής: α) *Letzione ante*

39. A. S. V., *Duca di Candia*, b. 5 (*Ducali e lettere ricevute*), αρ. 58, φ. 31r. Πρβλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σελ. 169 σημ. 1.

40. A. S. V., *Duca di Candia*, b. 5 (*Ducali e lettere ricevute*), αρ. 58, φ. 31r-32r. Πρβλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σελ. 169 σημ. 1.

Talmut circa anni 350 nominati in hebraico Misnagioth και β) Libri Compendii de Talmut nominati in hebraico Alfeci.

Για τα υπόλοιπα βιβλία, που ήταν και τα περισσότερα, υπήρξε γνωμάτευση ότι δεν ήταν επικίνδυνα και για το λόγο αυτό επιστράφηκαν στους κατόχους τους. Αυτά ήταν: α) *Libri sono estratti dal Talmut chiamati in hebraico Angadhoth, et similmente Memorath Amaor*, β) *Li libri de diverse scientie, cioè de Philosophia, de Grammatica, Medicina, Astrologia, Caballa et cetera*, γ) *Libri et officii et messali nostri chiamati in hebraico Maghazorini, et Ghazanies messi in queste quattro casse*, δ) *Libri della Bibbia con li soi comentati nominati in hebraico Vtecrim cioè li 24 libri della ditta Bibbia*, ε) *Libri sono Vocabulista, lo qual dechiarisse le parole stranee del Talmut nominato in hebraico Arugh και στ) Libri delle decision sopra le question messe in Talmut circa li precepti dela lege di Moysè con li qual si governemo, nominati in hebraico Postchim.*

Ύστερα από αίτημα της Κοινότητας των Εβραίων του Χάνδακα, για όλα τα παραπάνω βιβλία συντάχθηκε στις 7 Μαΐου αναλυτική κατάσταση ανά κατηγορία. Οι Εβραίοι ζήτησαν επίσης επίμονα να σημειωθεί το συμβάν στα βιβλία της Καγκελαρίας *ad futuram rei memoriam*. Το αίτημά τους εισακούστηκε και με τη σύμφωνη γνώμη των βενετικών αρχών της Κρήτης καταγράφηκε το συμβάν στα Βιβλία Πρακτικών της Μεγάλης Καγκελαρίας του Χάνδακα από τον βοηθό νοταρίου (*coadjutor ordinarius*) Paolo Colona⁴¹.

Στις 12 Μαΐου 1554, με επιστολή που έστειλε η Διοίκηση της Κρήτης προς τους Επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα και τον δόγη της Βενετίας, εξέθετε με λεπτομέρεια τις κινήσεις της όσον αφορά την καύση του Ταλμούδ στον Χάνδακα. Παράλληλα, ζητούσε να πληροφορηθεί ποια στάση θα τηρούσε ως προς τα βιβλία που είχε κρατήσει ως ύποπτα. Μαζί με την επιστολή έστειλε και τον κατάλογο των εβραϊκών βιβλίων που είχε συνταχθεί στις 7 Μαΐου, ώστε να έχει πλήρη εικόνα το Συμβούλιο των Δέκα του τι ακριβώς είχε συμβεί στον Χάνδακα⁴².

Από τα αρχειακά τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας δεν ξέρουμε

41. A. S. V., *Capi del Consiglio dei Dieci-Lettere di Rettori e di altre cariche*, b. 285 (Candia 1500-1573), αρ. 74, φ. 1r-v (7 Μαΐου 1554). Έκδοση: Castellani, «Documenti circa la persecuzione dei libri ebraici a Venezia», σελ. 306-307. Απόσπασμα του εγγράφου δημοσιεύεται και από τον Κακλαμάνη, ό.π., σελ. 169.

42. A. S. V., *Capi del Consiglio dei Dieci-Lettere di Rettori e di altre cariche*, b. 285 (Candia 1505-1573), αρ. 73, φ. 1r (12 Μαΐου 1554). Έκδοση: Castellani, «Documenti circa la persecuzione dei libri ebraici a Venezia», σελ. 305-306.

ποια ήταν η αντίδραση του Συμβουλίου των Δέκα. Δεν γνωρίζουμε, επίσης, αν υπήρξε απάντηση στο ερώτημα των αρχών της Κρήτης σχετικά με τα εβραϊκά βιβλία που είχαν κατακρατηθεί. Το πιο πιθανό είναι ότι δεν θα δόθηκε συνέχεια στην υπόθεση, καθώς το θέμα της καύσης του Ταλμούδ είχε πια θεωρηθεί λήξαν. Όπως θα αναφερθεί και πιο κάτω, σε αυτήν την εξέλιξη είχε συναινέσει ο ίδιος ο πάπας⁴³.

Όσα μόλις περιγράφηκαν, βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέβησαν και στις δύο άλλες μεγάλες πόλεις της Κρήτης, το Ρέθυμνο και τα Χανιά, στις οποίες υπήρχε εβραϊκό στοιχείο. Μια πρώτη έρευνα ωστόσο που έγινε προς αυτήν την κατεύθυνση στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας δεν έφερε αποτελέσματα⁴⁴.

Η περίπτωση της Κύπρου και της Κέρκυρας

Αλλά και στις υπόλοιπες βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές που ζούσαν Εβραίοι κήκε το Ταλμούδ. Το αποδεικνύουν τα τεκμήρια που έχουν εντοπιστεί σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις. Δεν είναι όμως τόσο αναλυτικά όσο τα αντίστοιχα του Χάνδακα.

Η διαταγή του Συμβουλίου των Δέκα για την καύση του Ταλμούδ παραλήφθηκε τον Φεβρουάριο του 1554 και στην Κύπρο⁴⁵. Αφού όμως οι διοικητές του νησιού απέτυχαν να βρουν Εβραίους στη Λευκωσία, κοινοποίησαν τη σχετική διαταγή στον καπετάνιο της Αμμοχώστου Giovanni Renier⁴⁶. Ο

43. Βλ. πιο κάτω στη σελ. 169.

44. Την καύση του Ταλμούδ στη Βενετική Επικράτεια, με απλή αναφορά στην Κρήτη χωρίς ωστόσο να σημειώνει την πηγή του, μνημονεύει σε άρθρο του ο L. Belleli, *In Creta e Costantinopoli nei tempi che furono. Un'enciclica patriarcale con riflessioni storiche*, Casale, Tipografia Operaia Succ. Fratelli Torelli, 1906, σελ. 10-11. Το άρθρο του είναι ανασκευασμένο ανάτυπο, χωρίς να δηλώνεται, από το γνωστό περιοδικό του Τορίνου *Vessillo Israelitico*, έτος 54 (1906), σελ. 578-582 και 646-650. Σχετικά με την καύση του Ταλμούδ στον Χάνδακα βλ. επίσης τις νύξεις που γίνονται στα βιβλία των Roth, *History of the Jews in Venice*, σελ. 258 και Ya'ari, *'Al sreiphat ha- Talmud be-Ytaliah*, σελ. 29-30.

45. Για τους Εβραίους της Κύπρου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας βλ. το άρθρο του B. Arbel, «The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period», *Revue des Études juives* 137 (1978), σελ. 27-46. Το ίδιο άρθρο δημοσιεύτηκε και στο περιοδικό *Jewish Social Studies* 41 (1979), σελ. 23-41. Εδώ χρησιμοποιείται η δημοσίευση της *Revue des Études juives*.

46. Ο Giovanni Renier του Federico διετέλεσε καπετάνιος της Αμμοχώστου στα χρόνια 1552-1554 (B. Arbel, «Η Κύπρος υπό Ενετική κυριαρχία», Θ. Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. 4/1: *Μεσαιωνικών Βασιλείων, Ενετοκρατία*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1995, σελ. 535 αρ. 32).

βενετός αξιωματούχος, σε επιστολή του προς τους Επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα στις 4 Απριλίου 1554, ανέφερε ότι έδωσε αμέσως εντολή στη φρουρά του να συγκεντρώσει όλα τα βιβλία των Εβραίων της πόλης. Από αυτά τα βιβλία στη συνέχεια, με τη βοήθεια ενός στρατιώτη που υπήρξε παλαιότερα Εβραίος, εντοπίστηκαν πενήντα περίπου τα οποία και κάηκαν στην πλατεία⁴⁷.

Και στην Κέρκυρα, όπου ζούσαν αρκετοί Εβραίοι⁴⁸, έφθασε η γνωστή απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα. Οι αξιωματούχοι όμως που επιφορτίστηκαν για την εκτέλεσή της, δεν έκαναν διαχωρισμό των εβραϊκών βιβλίων που συνέλεξαν. Μαζί με τα Ταλμούδ κατέστρεψαν έτσι και πολλά άλλα θρησκευτικού περιεχομένου, όπως Βίβλους⁴⁹. Η αναστάτωση που δημιουργήθηκε οδήγησε στον μαρασμό της εβραϊκής πνευματικής δραστηριότητας που ήταν αξιοσημείωτη τα προηγούμενα χρόνια.

Το νησί, όπως είναι γνωστό, υπήρξε για μια περίοδο το κέντρο μελέτης τόσο του *Torah* [Βιβλίο των Νόμων]⁵⁰ όσο και του *Talmud*. Πολλές προσωπικότητες του εβραϊσμού γαλουχήθηκαν μέσα σε αυτό το εύφορο κλίμα⁵¹. Μπροστά στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε, πολλοί διανοούμενοι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την Κέρκυρα και να εγκατασταθούν σε άλλες περιοχές. Ανάμεσά τους ήταν ο Rabbi Joseph, γιός του Abraham Ha Kohen. Από την Κωνσταντινούπολη, όπου βρέθηκε περιέγραφε με μελανά

47. A. S. V., *Capi del Consiglio dei Dieci-Lettere di Rettori e di altre cariche*, b. 290 (Cipro 1550-1570), αρ. 37α, φ. 1r (4 Απριλίου 1554). Πρβλ. Arbel, «The Jews in Cyprus», σελ. 34. Ευχαριστώ και απο αυτή τη θέση τον συνάδελφο Gilles Grivaud που έθεσε στη διάθεσή μου την επιστολή του Zuan Rhenier που έχει μεταγράψει.

48. Για την αυξημένη εβραϊκή παρουσία στο νησί που συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες βλ. τη διατριβή της Pearl Prechel, *The Jews of Corfu*, Πανεπιστήμιο Νέας Υόρκης 1984, στην οποία είναι συγκεντρωμένη και όλη η σχετική βιβλιογραφία. Ευχαριστώ την καθηγήτρια Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη που πρόθυμα μου επέτρεψε να συμβουλευτώ την αδημοσίευτη ακόμη διατριβή από αντίτυπο που έχει στην κατοχή της.

49. Ya'ari, 'Al sreiphat ha- *Talmud be- Ytaliah*, σελ. 29-30. Πρβλ. Prechel, *The Jews of Corfu*, σελ. 28-29, 154-155 σημ. 76-84.

50. Περισσότερα για το *Torah* βλ. τα ακόλουθα λήμματα στην *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 15, Ιερουσαλήμ³ 1974: L. I. R[abinowitz], «Torah: The Term», στήλ. 1235-1236· W. H[arvey], «Torah: Origin and Preexistence - Nature and Purpose», στήλ. 1236-1246· L. J[acobs], «Torah, Reading of History», στήλ. 1246-1255· A. K[ass], «Torah Ornaments», στήλ. 1255-1258.

51. Για το θέμα βλ. Prechel, *The Jews of Corfu*, σελ. 28-32 και 154-155 σημ. 76-95 (II. 9: Torah Scholars, Rabbis and Liturgists).

χρώματα τις ολέθριες συνέπειες που είχε η καύση του Ταλμούδ για την πνευματική ζωή των Εβραίων της Κέρκυρας⁵².

Με βάση όλα τα παραπάνω θα ήταν πάντως πολύ χρήσιμες, αν μπορούσαν να εντοπιστούν, περισσότερες μαρτυρίες, ώστε να έχουμε μια συνολική εικόνα για τις διώξεις των εβραϊκών βιβλίων εκείνο το διάστημα στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Κάτι τέτοιο θα μας επέτρεπε ακόμη την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την πνευματική κατάσταση των Εβραίων της περιοχής⁵³.

Η λήξη του επεισοδίου

Πολύ γρήγορα η δυσάρεστη κατάσταση που διαμορφώθηκε για την εβραϊκή τυπογραφία άρχισε να εκτονώνεται. Ύστερα από επανειλημμένες παραστάσεις των Εβραίων ο πάπας Ιούλιος Γ' με δύο διατάγματά του, στις 29 Μαΐου 1554 το πρώτο και στις 18 Δεκεμβρίου 1554 το δεύτερο, τους επέτρεψε με ορισμένες προϋποθέσεις την κατοχή εβραϊκών εντύπων⁵⁴. Λίγο καιρό αργότερα τίποτα δεν θύμιζε το ιδιότυπο πογκρόμ που είχε εξαπολυθεί τους προηγούμενους μήνες, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της εβραϊκής εκδοτικής παραγωγής του 15ου και του 16ου αι.

Το μέτρο έπληξε σοβαρότητα την τυπογραφική δραστηριότητα που ανθούσε στη Βενετία και την είχε αναδείξει στο σημαντικότερο εκδοτικό κέντρο της εποχής⁵⁵. Το ίδιο ολέθριες υπήρξαν οι συνέπειες και για την οικονομία της Γαληνοτάτης γενικότερα. Τα εβραϊκά τυπογραφεία διέκοψαν τη

52. Prechel, *The Jews of Corfu*, σελ. 29 και 155 σημ. 82.

53. Όσον αφορά τους Εβραίους του Χάνδακα βλ. τα άρθρα μου: («Η Εβραϊκή Κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1998, σελ. 729-752 και «Οι Εβραίοι του Χάνδακα τον 16ο αιώνα», *Επιστημονικό Συμπόσιο: «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός»* (3 και 4 Απριλίου 1998), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, 1999, σελ. 225-249). Σε αυτά επιχειρείται μια αποτίμηση της προσφοράς τους στο πνευματικό κυρίως επίπεδο.

54. Roth, *History of the Jews in Venice*, σελ. 259-260.

55. Ένα πανόραμα της εκδοτικής παραγωγής στη Βενετία κατά την περίοδο αυτή προσφέρουν οι θεμελιώδεις, αν και παλιές, εργασίες της Ester Pastorello, *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Φλωρεντία 1924 και *Bibliografia storico-analitica dell'arte della stampa in Venezia*, Βενετία 1933. Το θέμα εξετάζεται στο άρθρο του Ν. Pozza, «L'editoria veneziana da Giovanni da Spira ad Aldo Manuzio. I centri editoriali di Terraferma», *Storia della cultura veneta*, τόμ. 3/2: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, ό.π., σελ. 215-244, όπου και περιέχεται η νεότερη βιβλιογραφία.

λειτουργία τους εδώ το 1553 και μεταφέρθηκαν σε άλλες ιταλικές πόλεις, όπου γρήγορα άρχισαν να αναπτύσσουν αξιόλογη δραστηριότητα. Με την αποχώρησή τους το Κράτος στερήθηκε μιας σοβαρής πηγής εσόδων. Η ισορροπία άρχισε να αποκαθίσταται μόλις το 1563, όταν επανεμφανίστηκαν τα εβραϊκά τυπογραφεία στην πόλη⁵⁶.

Ο ιδιαίτερα οξύς τρόπος με τον οποίον εφαρμόστηκε η παπική εντολή στη Βενετία δημιούργησε όμως και προσωπικές περιπέτειες. Όπως διατεινόταν το 1573 ο Antonio Giustiniani, οι ζημιές που υπέστη ο πατέρας του Marc'Antonio από το μέτρο, ανέρχονταν στα 24.000 δουκάτα⁵⁷. Σε παρόμοια κατάσταση βρέθηκαν και πολλοί άλλοι τυπογράφοι.

Πολύ επιτυχημένα έχει επισημανθεί ότι στην περίπτωση του 1553 η υπεράσπιση της πίστης υπερίσχυσε του πάθους για κέρδος⁵⁸. Ήταν από τις λίγες φορές που χρειάστηκε να τεθεί σε δεύτερη μοίρα το βασικότερο δόγμα της βενετικής πολιτικής.

56. Amran, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, σελ. 277-337. Το κλίμα της εποχής περιγράφει στο βιβλίο του ο R. Kalimani, *Storia del Ghetto di Venezia*, Μιλάνο, Rusconi, 1958, σελ. 138-154.

57. Grendler, *L'Inquisizione Romana e l'editoria a Venezia*, σελ. 138 και 177 σημ. 88. Για την εκδοτική δραστηριότητα του γνωστού βενετού ευγενή, βλ. Marion Leathers Kuntz, «Marcantonio Giustiniani, Venetian Patrician and Printer of Hebrew Books, and his gift to Guillaume Postel: *Quid pro quo?*», *Studi Veneziani*, νέα σειρά, 17 (1989), σελ. 51-63.

58. Grendler, *ό.π.*, σελ. 139.